

**Müstəqillik dövründə Azərbaycanca əlifba islahatlarında
Afad Qurbanovun tarixi rolu**

Mirvari İsmayılova

f.e.d. professor

ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda müstəqillik dövründə dilin səs sisteminə uyğun, türk xalqları arasında əlaqə, ünsiyyət üçün əlverişli olan latın qrafikalı əlifbaya keçməyin əhəmiyyətindən bəhs olunur. İndiki latın qrafikalı əlifbanın əvvəlki latın və kiril əlifbalardan üstünlükləri göstərilir. Əlifbanın ideallıq dərəcəsini təyin edən meyarların müəyyənləşdirilməsində görkəmli dilçi alim, türkoloq Afad Qurbanovun xidmətləri qeyd olunur. Latın qrafikalı əlifbamızın ideal əlifbaya uyğunluq dərəcəsi əlifbanın müsbət və nöqsan cəhətləri təhlil olunur. Həmçinin alimin orta q türk əlifbası layihəsinin hazırlanmasında rolundan bəhs olunur.

Açar sözlər: *səs sistemi, ideal əlifba, uyğunluq meyarları, latın qrafikalı, Azərbaycan əlifbası, islahatlar*

**The historical role of A.Qurbanov in the alphabet reform in the
azerbaijani language during the years of independence**

Mirvari İsmayılova

Summary

The article deals with the importance of the transition to a Latin-script alphabet that is suitable for communication and intercourse between Turkic peoples in accordance with the language's phonetic system during independence. In the article is shown advantages of Latin alphabet from previous Latin and Cyrillic alphabets. The services of prominent linguist, turkologist Afad Qurbanov are mentioned in determining criteria for defining the degree of ideal alphabet. Also is analyzing degree of compliance ideal alphabetical of our Latin graphic alphabet, the plus and minus features of alphabet. Here also is spoken of the role of the scientist in the preparation of a universal Turkic alphabet project.

Key words: *sound system, ideal alphabet, compatibility criteria, Latin alphabet, reform*

Историческая роль А.Гурбанова в реформе алфавита в азербайджанском языке в годы независимости

Мирвари Исмаилова

Резюме

В статье рассматривается важность перехода к алфавиту на латинском языке, который подходит для общения и сношении между тюркскими народами в соответствии с фонетической системой языка в период независимости. В статье показаны преимущества латинского алфавита по сравнению с предыдущими латинскими и кириллическими алфавитами. Услуги выдающегося лингвиста, тюрколога Афада Курбанова упоминаются при определении критериев определения степени идеального алфавита. Также анализируется степень соответствия идеального алфавита нашего латинского графического алфавита, плюсы и минусы алфавита. Здесь также говорится о роли ученого в подготовке проекта универсального тюркского алфавита.

Ключевые слова: *звуковая система, идеальный алфавит, критерии совместимости, латинский алфавит, реформа*

Giriş:

1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda müstəqillik hərəkatı gücləndi. Bu dövrdə ölkədə əlifbanın yenidən dəyişdirilməsi və latın əsasına keçirilməsi barədə ideyalar ortaya atılmağa başladı. 1990-cı ilin 11 sentyabrında yeni Azərbaycan əlifbasının hazırlanması üçün komissiya yaradılması, layihənin hazırlanıb müzakirəyə təqdim olunmasının komissiyaya tapşırılması haqqında qərar qəbul olundu. Azərbaycanda əlifba islahatlarının aparılmasında A.Qurbanovun böyük xidmətləri olmuşdur. A. Qurbanov Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və yeni latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının müəllifi olmuşdur.

18 dekabr 1991-ci ilə kimi komissiya onun qarşısında qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirdi. Beləliklə, Azərbaycanda daha bir əlifba dəyişməsi baş verdi.

A.Axundov yeni əlifba layihəsinin qəbul edilməsi ərafəsində yazırdı: «Yaxın altmış ildə əlifbamızı üç dəfə dəyişməklə mədəniyyət tarixi üçün «nümunə» olmuşuq. Elə edək ki, daha bu dəfə «nümunə» olmayaq» (12). Bu fikirlər yeni latın əsaslı əlifbanın qəbul edilməsi prosesində nöqsanlara yol verməmək üçün xəbərdarlıq kimi səslənirdi.

Doğrudan da, latın əsaslı yeni əlifbanın qəbul edilməsi prosesi geniş mübahisə və müzakirələrlə keçmişdir. Müzakirəyə təqdim olunmuş layihələrdə

oxşar cəhətlər çox olsa da, onların bir-birindən fərqləri də az deyildi. Əsas mübahisələr Azərbaycan dilinə məxsus spesifik hərflərə uyğun işarələrin qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Yeni latın əsaslı əlifba layihələrinin müzakirəsi prosesində üzə çıxan mübahisəli məsələləri daha yaxşı qiymətləndirmək məqsədi ilə ilk növbədə ideal əlifba məsələsini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Aktuallıq:

Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçməyin nə qədər zəruri olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırılan ilk dilçi alim A.Qurbanov olmuşdur. O, kiril əsaslı əlifbanın nöqsanlarını göstərərək latın qrafikalı əlifbanın Azərbaycan dilinin səs sisteminə uyğun tərtib edilməsinin vacibliyini önə çəkmişdir. Alim əlifba yaratmağı o dövrün içtimai, siyasi və mədəni problemlərinin ən mürəkkəb və məsuliyyətli işi olduğunu söyləyirdi: “Müxtəlif yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar bir-birinin nailiyyətləri haqqında birbaşa məlumat ala bilmirlər, milli mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə yaranmır. Buna görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mütərəqqi və yararlı əlifba lazımdır. Bu da indi və gələcəkdə özünü doğrulda bilən latın qrafikası əsasında yeni əlifba olmalıdır.”

Dünyada müxtəlif fonetik əlifbaların yarandığı dövrdən onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmış, bu və ya digər əlifbanın qüsurlu və müsbət cəhətləri aydınlaşdırılmışdır. Bir sıra xalqlar əlifbalarında qüsurlu cəhətlərin çox olmasına baxmayaraq, ilk əlifbanı dəyişməyə cəhd göstərməmişlər. Əlifbaların dəyişdirilməsi prosesini izləyərkən, daha çox dillərin latın əsaslı qrafikaya keçməsi ilə üzləşirik.

Metodlar:

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının kamillik dərəcəsini yoxlamaq üçün müqayisəli, təhlil, müşahidə, analitik və s. metodlardan istifadə edilmiş, onun kamilliyini təyin edən funksiyalar müəyyənləşdirilmişdir.

Əlifbanın kamilliyi onun yerinə yetirdiyi **funksiyadan** asılıdır. Aydındır ki, bu **funksiya**:

- 1) bir tərəfdən nitqi dildəki səslər əsasında canlandırmaqdan ibarətdirsə,
- 2) digər tərəfdən nitqi yazıya köçürməkdir.

Bu iki funksiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəli olub, bəzən onların arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək belə çətindir. Müasir dövrdə iki yazı növünü fərqləndirmək zəruridir.

Birinci yazı növü texniki vasitələrin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Texniki vasitələr nitqi əlifbadakı hərflərin qəbul olunmuş standart formaları –müxtəlif ölçülü şriftlər əsasında yazıya çevirir. İkinci yazı növü insan fikrini dilin xüsusi yaradılmış şərti işarələr sisteminin – dilin əlifbası və yazı normaları vasitəsilə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən əks etdirilməsidir. Bu əksətdirmə prosesinin nəticəsi

əlyazmadır. «Əlyazma – yazı prosesinin yazı-hərəkət vərdişinə əsaslanan maddiləşmiş məhsuludur.» Əlyazmalar müxtəlif şəxslər tərəfindən icra olunduğundan onlarda obyektiv amillərlə yanaşı, subyektiv amillərin təsiri hiss olunur. Buna görə də əlyazmalar müxtəlif cəhətlərdən bir-birindən fərqlənir, onların keyfiyyəti əlifbada qəbul edilmiş hərflərin yazılış formalarından, fərdin yazı vərdişindən və bir sıra başqa səbəblərdən asılı olur. Əlyazma insan əməyinin məhsuludur. Ona görə də yazı prosesinin, bu prosesdə istifadə olunan vasitələrin təkmilləşdirilməsi tələbləri meydana çıxır. Belə tələblərin böyük bir qismi əlifbanın kamil olması ilə yerinə yetirilə bilər. Əlifbanın təkmilləşdirilməsi, ideal əlifba ilə bağlı elmi axtarışların sayı az deyildir.

İdeal əlifbanın meyarları məşhur dilçi Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, əlifbanın ideal olması üçün bir sıra tələblərin ödənilməsinin vacib olduğunu qeyd edərək yazmışdır: «1)dildəki hər səs xüsusi və müstəqil işarə-hərflə ifadə olunmalıdır; 2)eyni bir işarə bütün hallarda yalnız bir səsi bildirməlidir; 3)eyni səs bütün məqamlarda mütləq eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır; 4)yazıda bu və ya digər səsin tələffüzünü bildirməyən heç bir artıq işarə olmamalıdır; 5)bütün səslər yazıda ifadə olunmalıdır; 6)səslərin fərqli variantları, oxşar olmayan modifikasiyalarını bir-birindən tamamilə fərqli işarələrlə göstərmək lazımdır; 7)dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız mövcud səslərin yazıda ifadəsinə səy göstərilməlidir» (13,12).

A.A.Reformatski əlifbanın ideallığı ilə bağlı yazır: «dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal əlifbadır.»

A.Qurbanov **müasir əlifbanın dörd tələbə** cavab verməli olduğunu qeyd edir: 1) fonetik tələb; dildə nə qədər səs varsa, əlifbada o qədər hərf olmalıdır; 2) qrafik və poliqlafik tələb; bu tələbə görə hərflərin yazılışı sadə olmalı, artıq xətlərə, diakritik işarələrə, bir səsin bir neçə hərfin kombinasiyası ilə (liqatur hərf) ifadə olunmasına yol verilməməlidir; 3) estetik və kalliqrafik tələb; əlifbanın hərfləri zahiri cəhətdən gözəl olmalı, yazı cazibədar görünməlidir; 4) pedaqoji psixoloji tələb; əlifbadakı hərflərin yazılışı və oxunuşu sadə olmalı, hərflər bir-birindən asanlıqla seçilməlidir (20, 714-715).

Boduen de Kurtenenin ideal əlifba meyarları qrafem-fonem qarşılaşdırılmasına əsaslanır və yazının texniki vasitələrlə realizasiyasına istinad etməklə yanaşı, yazı prosesinin məhsulunun canlandırılmasının (oxunmasının), dilin öyrənilməsinin sadələşməsinə ön plana çəkir. Lakin qeyd edildiyi kimi yazı prosesi həm də əllə icra edilir. Əlifbanın kamilliyi bu cəhətdən də aydınlaşdırılmalıdır. **Əlyazmanı qiymətləndirmənin iki əsas amilindən biri onun yerinə yetirilmə sürəti, digəri müxtəlif fonemləri ifadə edən qrafemləri bir-birindən fərqləndirmə dərəcəsidir.** İkinci amil oxşar yazılışlı hərflərin əlyazmada qarışıq salınması, onların oxunuşunun çətinliyidir.

Məsələn, kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasında (Ş) və (İ) fonemlərini ifadə edən qrafemlərin kiçik hərf variantları bir-birinə oxşardır. Yazıda bu hərflərin ardıcıl işlənməsi oxunuş üçün çətinlik törədir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə yazıda əlavə diakritik işarələrdən istifadə olunur. Bu işarələrin yazıda istifadəsi dilin orfoqrafiya normaları ilə qəbul olunmasa da, onların işlənməsi faktları qeydə alınır. Məsələn, şiş, şişman, şişirtmək, təntimək, tətik, təpinmək və s.

Əlyazmanın yerinə yetirilmə sürətinə təsir göstərən iki amili qeyd etmək lazım gəlir:

- 1) əlifbada istifadə olunan diakritik işarələr;
- 2) hərflərin çoxelementliliyi.

Diakritik işarə (diacritical sign)- hərfin yanında həmin hərfin başqa cür oxunması məqsədilə istifadə olunan işarədir. Diakritik işarə hərfə birləşdirilə və ya ondan ayrı verilə bilər. Məsələn, Latın əlifbasının S hərfi müxtəlif dillərin əlifbasında diakritik işarə ilə işlənir. Çex əlifbasında S və Š qrafemləri vardır. Birinci qrafem (s) foneminə uyğun gəlirsə, diakritik işarənin əlavə olunması nəticəsində alınmış Š qrafemi (sh) foneminə uyğun gəlir. Azərbaycan əlifbasında S qrafeminə başqa diakritik işarə əlavə edilsə də (Ş) hərfin uyğun gəldiyi səs əvvəlki kimi qalmışdır. Nəzərdən keçirilmiş nümunələrdə diakritik işarə hərflə birləşir.

Diakritik işarənin hərfin yanında ona birləşmədən ayrıca işlənən formaları da çoxdur. Belə işarələrin hərfin üzərində qoyulması daha geniş yayılmışdır: **ǃ**, **Ǆ**, **ǅ**, **ǆ**, **Ǉ**, **ǈ**, **ǉ** və s. Əlifbalarda istifadə olunan əsas diakritik işarələr aşağıdakılardır: -, ..., V, \

Ərəb əlifbasında diakritik işarələr sayca çoxluq təşkil edir. Bu əlifbada daha çox nöqtələrdən istifadə olunur. Nöqtələr hərflərin üstündə və altında yerləşdirilir. Fərqləndirmə üçün 1, 2, 3 nöqtədən istifadə edilir. İki və üç nöqtənin yerləşdirilmə formaları müxtəlifdir: /./, /../, / :. /. Məsələn, ي ش ت ذ və s. Ərəb əlifbasındakı digər diakritik işarələrdən təşdid sukun, həmzə, məddə, vəslə, habelə saitaləri göstərmək üçün istifadə edilən bir sıra başqa diakritik işarələr vardır.

Diakritik işarələrdən başqa, dildə **durğu işarələri** də istifadə olunur. Lakin diakritik işarələrdən fərqli olaraq, durğu işarələri yazıda tamamilə başqa funksiyaları yerinə yetirir.

Durğu işarələri (punctuation marks) - yazılı nitqdə nitqin deklamasiya-psixoloji parçalanmasının, eləcə də nitqin morfoloji vasitələrlə, müxtəlif sistemli dillərdə istifadə olunan söz sırası ilə fərqləndirilə bilməyən sintaktik məzmun baxımından bölünməsinin göstərilməsi məqsədi ilə işlədilən işarələrdir. Durğu işarələri universal sistem təşkil edir, müxtəlif dillərdə eyni

səciyyə daşıyır. Ona görə də əlifba islahatları, əlifbanın dəyişdirilməsi bir qayda olaraq durğu işarələrinin tərkibinə təsir göstərmir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, **əlifbanın kamilliyi** Boduen de Kurtenenin fonem qrafem qarşılaşdırılması əsasında müəyyənləşdirdiyi yeddi prinsipin ödənilməsi, diakritik işarələrin olmaması, çoxelementli hərflərin, həmçinin əlyazmada bir-biri ilə qarışıq salına biləcək dərəcədə oxşar hərflərin azlığı ilə qiymətləndirilir. Əlifbaların kamillik, yaxud ideallıq dərəcəsini konkret qiymətləndirmə meyarı yoxdur. Yuxarıdakı prinsiplər əsasında müxtəlif əlifbaların bir-biri ilə müqayisəsi zəminində hansı əlifbanın daha kamil olmasını qeyd etmək olar.

Məsələn, türk dilində sözlərin birinci hecasında və təkhecalı sözlərdə **e** hərfi **ə** kimi oxunur. Lakin türk əlifbasında **ə** saitini bildirən ayrıca hərf yoxdur. Rus dilində həm **a**, həm də **o** saitini bildirən hərf olduğu halda bir sıra sözlərdə **o** yazılsa da, **a** oxunur. İngilis dilində liqatur hərflər çoxdur, məsələn, **ture** liqaturu **ç**, **sion** və **tion** isə **ş** fonemini bildirir. Bütün bunlar həmin əlifbaların qüsuru cəhətləridir.

Klassik latın əlifbasında 23 qrafem olmuşdur. Sonralar əlifbaya **V** və **C** qrafemləri əlavə edilmişdir. Latın əlifbasının 25 hərfindən yalnız beşində diakritik işarədən istifadə olunmuşdur: **i**, **j** hərflərində diakritik işarə funksiyasını hərfin üstündə qoyulan «.» yerinə yetirir. Bu iki qrafemin baş hərf variantlarında nöqtə yoxdur: **J**, **I**

Latın qrafikalı iki Azərbaycan əlifbası arasında qrafem fərqləri müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirmək olar. Əski latın qrafikalı əlifbada bir neçə qrafemin kiril əlifbasından götürülməsi qeyd edilmişdir. Bizim fikrimizcə, bu qrafemlərdən yalnız ikisini kiril əlifbasına aid etmək olar. Birinci belə qrafem (**Z**) hərfini ifadə edən, rus əlifbasında (**З**) fonemina uyğun gələn **З** qrafemidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sonralar bu qrafem **S** hərfinə diakritik işarə artırılması yolu ilə düzəlmiş **Ş** ilə əvəz edilmişdir. Əvəzetmə zamanı fonetik s-z qarşılaşdırması nəzərdə tutulmuşdur.

Latın qrafikalı əski əlifbamızdakı **ı** hərfi kiril əlifbasından **і** qrafeminin bir hissəsi kimi və ya **ь** (myaqkiy znak) işarəsi olaraq götürülmüşdür. Bu qrafem Azərbaycan dilindəki «**I**» fonemini ifadə etmək məqsədilə əlifbaya salınmışdı. Yeni latında **ь** qrafemindən istifadə edilmir. Bunun əvəzinə latın **İ** qrafeminin həm baş, həm də kiçik hərf variantı üzərinə diakritik işarənin «.» –nöqtənin yerləşdirilməsi ilə onu «**i**» foneminin hərfi işarəsi kimi qəbul edirlər. Bunun müqabilində oxşar, lakin nöqtəsiz işlənən hərf «**ı**» foneminin yazı işarəsi olur.

Tədqiqatçıların bir qismi Azərbaycanın birinci latın əlifbasına daxil edilmiş (**Ü**) foneminin qarşılığı olan **u** hərfinin də kiril əlifbasından götürülməsi fikrini irəli sürür. Lakin bu hərf latın əlifbasında da vardır (**Y y**).

Birinci latın qrafikalı əlifbada (**ø**) hərfi əvəzinə ikielementli **Ö** qrafemi əlifbaya daxil edilmişdir. Bu qrafem də ilk dəfə Azərbaycan əlifba islahatçıları

tərəfindən təklif olunmuş və quruluşuna, yazılış sadəliyinə görə əslində Ö qrafemindən daha uğurlu variant sayıla bilərdi. Latin O qrafeminə tən ortadan düz xətt parçası əlavə etməklə düzəlmiş bu qrafemin əlyazma variantında orta xətt ayrıca element olsa da qələmi ayırmadan yazmaq imkanı verdiyindən orta xətti diakritik işarə kimi qəbul etməmək də mümkündür.(Ö) foneminin qrafik işarəsi kimi kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına daxil edilmiş ø fonemi yeni latın əlifbasına daxil edilmir və Ö qrafemi ilə əvəzlənir. Əvvəlki latında (c) fonemi Z, (Ü) fonemi /y/ qrafemi ilə ifadə olunur. Bu əlifbada q və ğ fonemlərinin məxrəc yaxınlığını əsas götürərək (Ğ) fonemi q qrafeminin baş hərfinə yaxın simvolla g ilə işarə edilir. Bu işarənin daxil edilməsi zamanı Azərbaycan dilində Ğ səsinin sözün əvvəlində işlənməməsi nəzərə alınmışdır. Yeni latında qeyd olunmuş üç qrafemin üçü də əlifbadan çıxarılmışdır. Bunun müqabilində diakritik işarələrin artırılması ilə yeni qrafemlər yaradılmışdır. Köhnə latında işlənən Z hərfinin əvəzinə latın əlifbasının C c hərfi (C) foneminin əvəzedicisi kimi qəbul edilir. (Ü) səsinin ifadəsi üçün qəbul edilmiş y qrafemini bu dəfə Ü ü qrafemi əvəz edir. g- ğ fonemlərinin məxrəc yaxınlığını əsas götürərək G g qrafeminə diakritik işarə artırmaqla Ğ ğ (ğ) fonemini ifadə edən qrafem yaradılmışdır.

Köhnə latında diakritik işarənin artırılması ilə daha bir qrafem də düzəldilmişdir. Bu qrafem (C) foneminin qrafik işarəsi olur və Ç kimi yazılır. Yeni latında bu iki işarə C və Ç saxlanılır. Lakin hərflərin ifadə etdikləri səslər dəyişdirilir: Ç-(C), C-(Ç). Beləliklə, iki latın əlifbasından əvvəlki diakritik işarələrin azlığı ilə seçilir. Yeni latında hərflərin fonetik uyğunluq prinsipi daha çox gözlənsə də onda diakritik işarələrin çoxluğu aydın görünür.

«Əvvəlki latından az fərqlənən yeni əlifbamızın tətbiq taleyi nə qədər təəccüblü olsa da, əvvəlkilərdən qat-qat çətin olmuşdur. İstər şəkildə, istər tətbiq texnikasına görə daha mürəkkəb və çətin olan bu əlifbaların tətbiqi müddəti çox qısa, cəmi 1-2 il olduğu»nu vurğulayan A.Axundov yeni əlifbanın şəkil və tətbiq texnikasına görə mürəkkəbliyinin səbəblərini açmır (12).

İki latın əlifbasının müqayisəli təhlilindən sonra yeni Azərbaycan əlifbasının nə dərəcədə ideal olmasını araşdırmaq mümkündür.

Hazırda istifadə olunan əlifbalar fonografik prinsip əsasında tərtib olunmuşdur. Bu əlifbaların mükəmməlliyinin başlıca meyarı A.Qurbanovun irəli sürdüyü kimi ona daxil edilmiş qrafemlərin dildəki bütün fonemləri əhatə etməsi ilə ölçülür. Meyarın əsasında hər qrafemə bir fonemin uyğun gəlməsi prinsipi durur.

Azərbaycan dilində 32 fonem vardır. Bu cəhət əlifbada da 32 qrafemin olmasını tələb edir. Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövrlərində bu dilin fonemlər sistemində sağır nun (işarəsi N₁, n₁; N̄, n̄) səsi də olmuşdur. Bu səs müasir Azərbaycan dilində (nq) birləşməsinə uyğun gəlir. İngilis dilində də belə bir səs vardır (5). Qədim yazılı abidəmiz - «Kitabi Dədə-Qorqud»

dastanlarının dilində sağır nun fonemi işləkdir. 1929-cü ildə qəbul olunmuş latın qrafikalı əlifbaya sağır nun fonemini ifadə edəcək qrafem daxil edilmişdi. Lakin müasir Azərbaycan dilində bu fonemin işlənməməsi həmin fonemə uyğun işarənin dildən çıxarılmasına imkan vermişdir. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində daha bir fonemin varlığı ilə bağlı tədqiqatçılar arasında mübahisələr gedir. Dilimizə rus dili vasitəsilə keçmiş kolxoz, klub, bak, diktör, fakt və bu qəbildən olan sözlərdə işlənən [k] səsi türk mənşəli Bakı, külək, çörək sözlərindəki K səsindən fərqlənir. A.Ələkbərov yazır: «k fonemi dilarxası, kar, kipləşən samit olub ədəbi tələffüzdə adətən yalnız arxa sıra saitlərindən əvvəl işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, k səsi Azərbaycan dilinə heç vaxt yad olmamışdır. Məsələn, toqqa, çaqqal kimi sözlərdəki qoşalaşmış samitlərdən ikincisi imploziv k kimi tələffüz olunur»(14, 88). A.Axundov da k səsini Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində daxil edir. Bir sıra tədqiqatçılar isə bu fikirlə razılaşırlar. V.Y.Pines yazır: «Azərbaycan dilinin daşıyıcısının artikulyasiya ukladı / k/ səsinin tələffüzünə imkan verir. Buna baxmayaraq bu səs hələ ki, Azərbaycan dilinin fonoloji sisteminin müstəqil vahidi deyildir» (16;21).

Kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına hər f səciyyəsi daşımayan, səsin uzun tələffüzünü bildirən bir diakritik işarə (‘) – **apostrof** daxil edilmişdi. Azərbaycan dilinin lüğət fondundakı ərəb mənşəli bir sıra sözlərdə (Ə, E, Ö) foneminin düzgün tələffüz edilməsi məqsədi ilə əlifbaya daxil edilmiş bu işarə yazı prosesində müəyyən çətinliklərə səbəb olurdu. İşarənin işlədilməsi yazı sürətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir, sözlərdəki hərflərin bir-biri ilə birləşməsinə mane olurdu. Bu isə bir sözün iki hissəyə parçalanmasını, qələmin yazıdan üç dəfə ayrılmasını tələb edirdi. Tərkibində uzun Ə, E, Ö saitlərinin işləndiyi ərəb mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sayı azdır. Eyni zamanda belə sözlərin dildə işlənmə tezlikləri də yüksək deyildir (15 ,252; 16, 67).

Azərbaycan əlifbasına daxil olmayan işarənin işlədilməsi dilin orfoqrafiya normalarına uyğun deyildir. İşarənin orta məktəbdə tədris prosesində istifadəsi bu və ya digər dərəcədə özünü doğrultsa da, ümumən qüsurlu cəhətdir. Tədris prosesində tərkibində uzun Ə, E, Ö saitlərinin olduğu sözlərin istisna hallar kimi öyrədilməsi məqsədəuyğundur. Müxtəlif dillərdə belə istisna hallar dilin öyrədilməsi prosesində nəzərə alınır.

Nəticə:

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, qeyd olunan iki səs ətrafında gedən mübahisələr nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində 32 fonemin olması faktı tam təsdiqlənir.

Dilin yeni əlifbasında da **32 fonemə uyğun gələn 32 qrafem** vardır. Deməli, **əlifbanın kamilliyinin birinci kriteriyası** yeni əlifbamız üçün ödənilir.

Əlifbanın kamilliyinin əsasında duran **ikinci prinsip** bir **qrafemin müxtəlif şəkildə oxunmasının, yəni onun qarşılığının iki müxtəlif səs olmasının aradan** qaldırılmasıdır. Müxtəlif əlifbalar üçün bu meyar pozulur. Məsələn, ingilis dilində C hərfi sözdəki yerindən və özündən əvvəlki saiddən asılı olaraq (S) və (K) fonemlərinin qarşılığı kimi çıxış edə bilər.

Rus əlifbasındakı o saiti bir sıra sözlərdə (a) foneminin qarşılığı olur, digər hallarda bu hərflər (o) fonemini ifadə edir.

Yeni Azərbaycan əlifbasında göstərilən cəhət yalnız K qrafeminə aiddir. Bu qrafem rus dilindən alınmış sözlərdə (K) tələffüz olunur. Lakin bu hal qeyd olunmuş meyarın pozulması deyildir. Boduen de Kurtenenin irəli sürdüyü yeddinci prinsipə görə dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız dilin öz səslərin yazıda ifadəsinə səy göstərilməlidir.

Əlifbanın kamilliyinin **üçüncü prinsip ikinci prinsipin xüsusi halıdır. Eyni səs bütün hallarda eyni işarə ilə ifadə** olunmalıdır. Əgər bir qrafem yalnız bir səsə uyğun gəlirsə, onda eyni səsə də bir qrafem uyğun gəlmiş olur.

Dördüncü kriteriya yazıda səsin tələffüzünü bildirməyən əlavə işarələrin olmamasıdır. Rus dilində ģ və j işarələri belə funksiyada çıxış edir. Kiril əlifbasına daxil edilmiş apostrof da adekvat rolunu oynamışdır. Yeni Azərbaycan əlifbasında isə belə əlavə işarə yoxdur.

Beşinci, altıncı və yeddinci meyarlar da Azərbaycan əlifbası üçün ödənilir.

Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasının təhlili onun ideallığını yoxlamaq üçün A.Qurbanovun irəli sürdüyü dörd tələbə cavab verir. Eləcə də aparılmış təhlildən aydın olur ki, Boduen de Kurtenenin əlifbanın ideallığını yoxlamaq üçün təklif etdiyi yeddi prinsipin yeddisi də latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında nəzərə alınmışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, fonem-qrafem uyğunluğu prizmasından yanaşıldıqda yeni əlifba idealdır.

Diakritik işarələr. Əlifba yazı ilə bağlı bir sıra digər tələblərə də cavab verməlidir. Bu tələblər əsasən diakritik işarələrlə bağlıdır.

Yeni latının qəbul edilmiş ilk variantında (Θ) fonemini ifadə edəcək hərflər Ä olmuşdur. Bu qrafem latın A hərfinə iki diakritik işarənin əlavə olunması ilə düzəldilmişdir. Üzərində iki nöqtənin işlədilməsi nəzərdə tutulmuş üç hərflər (Ä, Ö, Ü) əlifbaya daxil edilməsi, əlbəttə, izafi səciyyə daşıyırdı. Çünki bu qrafemlərin həm baş, həm də kiçik hərflərinin nöqtələrlə işlədilməsi lazım gəlirdi. Nöqtənin iki olması isə, əslində hərflər eyni şəkildə olan iki diakritik işarənin əlavə edilməsi demək idi. Bu isə ciddi mübahisələrə səbəb olurdu.

Həqiqətən, bu dövrdə də hansı hərflər necə qəbul edilməsi ilə bağlı 30-40-cı illərdəki mübahisələr davam edir. Ən çox mübahisə doğuran məsələ Θ (Ä) hərfinin şəkli forması və apostrof işarəsi olur. Ä işarəsinin qəbul edilməməsi səbəbi ümumi prinsipin pozulması ilə bağlı irəli atılan müddəalar olur. Əski latın qrafikalı əlifbanın bərpası baxımından Θ şəkli daha münasib idi. İlkin

variantda qəbul olunan bu qüsurlu işarənin sonrakı müzakirələrdə tərəfdarları azalır, nəticədə yenidən Ə şəkli əlifbaya qaytarılır. Beləliklə, əlifbaya kiril əlifbasında işlədilmiş bir hərf qaytarılmış olur. «Doğrudan da, kiril əsaslı əlifbamızla latın əsaslı əlifbamız arasında yazı və səslənməyə görə 7 hərf üzrə (a,e,ə,h,x,k,o) tam uyğunluq var. Böyük M hərfi də hər iki əlifbada eyni cür yazılır. 6 hərfin isə yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlifdir» (17,11).

Azərbaycan dilinin latın və kiril əlifbalarının müqayisəsi latın qrafemlərinin dörd qrupunu fərqləndirməyə imkan verir:

1) həm qrafem konfigurasiyasına, həm də fonem qarşılıqlığına görə üst-üstə düşən hərlər: Aa, D, Ee, Xx, Kk, M, Oo, Əə;

2) konfigurasiyaca üst-üstə düşən, səs mənasına görə fərqlənən hərlər: Bb, Cc, Yy, Pp, C, Uu, Hh, T, g, m, n, r;

3) konfigurasiyaca əsas elementləri üst-üstə düşən, səs mənasına görə fərqlənən hərlər Q, ğ, Çç, Öö, Üü, F;

4) yalnız latın əlifbasına xas qrafemlər.–t,f,l,L, İi,d b v, N

Latın əlifbasının sırf özünəməxsus diakritik işarəli hərləri nəzərdən keçirək. Böyük Q (ku) hərfi O hərfinə diakritik işarə artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Diakritik işarə hərfin alt hissəsində istifadə olunur və onunla birləşir. Q hərfinin kiçik hərf variantında diakritik işarə yoxdur: q.

Latın əlifbasındakı diakritik işarəli digər iki hərf t və F hərləridir. Hər iki hərfdə diakritik işarə hərfi kəsən düz xətt parçasıdır. Bu işarə kiçik t və böyük F hərlərində də işlənir.

Nəhayət, diakritik işarə latında işlənən kiçik i və kiçik ç hərlərində işlənir. Bu hərlərin kiçik variantları nöqtə işarəsi ilə fərqləndirilir. Əslində, hər iki hərfin latında nöqtəsiz işlənən variantları yoxdur. Beləliklə, latın əlifbasında baş və ya kiçik hərf olmasından asılı olmayaraq cəmi beş hərfdə diakritik işarə vardır. Həmin diakritik işarələr bunlardır: /./, /-/./ V /.

Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında diakritik işarəli 16 hərf vardır: **Ç, ç, İ, i, j, t, F, Q, Ö, ö, Ü, ü, Ş, ş, Ğ, ğ**. Bu hərlərdən səkkizi baş hərf - **Ç, İ, F, Q, Ö, Ü, Ş, Ğ**, səkkizi də kiçik hərfdir: - **ç, i, j, t, ö, ü, ş, ğ**. Əlifbanın 64 işarəsinin 25 faizi diakritik işarəlidir. Təbii ki, əlifbanın doqquz sait fonemindən üçünün diakritik işarəli (özü də iki nöqtə tipli) olması əlifbanın qüsurlu cəhətidir. Beləliklə, aydın olur ki, fonem-qrafem uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən ideal olan Azərbaycan əlifbası, diakritik işarələrin çoxluğuna görə yazı üçün ideallıqdan uzaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. Bakı, Gənclik, 2003.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı,
4. Дьяконов И.М. Предисловие//Тайны древних письмен. М., 1976
5. Дьяконов И.М. К возникновению письма в Двуречье. Москва, 1970.
6. Süleymenov O. Az-YA. Bakı, 1993.
7. Ворошил Т. Об одной древнетюркской письменности //СТ.1981 №5.
8. Щербак А.М. О рунической письменности в юго-восточной Европе //Ст. 1971№4.
9. Кононов А.Н.Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-XI вв. Л. 1980.
10. Ворошил Г. О. новонайденном списке албанского алфавита //СТ. 1971, №2.
11. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1978.
12. Axundov A. Bir daha əlifbamız haqqında // Xalq qəzeti. 20 dekabr 1991.
13. И.А. Бодуен де Куртене. Несколько слов по поводу. «Общеславянской азбуке». СПб, 1871.
14. Алекперов А.Г. Фонематическая система азербайджанского языка Баку, 1971.
15. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973.
16. Пинес В.Ч. О фонеме к в азербайджанском языке // СТ, 1973 №4.
17. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı// Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2001, №3.
18. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках// Azərbaycan filologiyası məsələləri. 2-ci bur. Bakı, 1984.
19. Сəlilqızı Z., Azərbaycanca dil quruculuğu. Bakı, 1998.
20. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, Nurlan, 2004.
21. Рахманов Дж.А. Статистика-дистрибутивный анализ азербайджанского текста. Дисс. канд. Филолог Наук. Баку.1988.
22. Принципы детализации знаков Азербайджанской письменности. Баку, 1986
23. Дрингер Д. Алфавит. М.,1963.
24. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. М.,1965.